

Türkiye’de Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programlarında Çokkültürlülük Olgusu: 1998 ve 2004 Programlarının Karşılaştırılması

Doç. Dr. Yusuf Keskin^{1*}

Doç. Dr. Sevgi Coşkun Keskin²

Cihan Taş³

Geliş tarihi: 27.12.2018

Kabul tarihi: 08.01.2019

Atf bilgisi:

Uluslararası Bilimsel

Araştırmalar Dergisi (IBAD)

Cilt: 4 **Sayı:** 1

Sayfa: 10-20 **Yıl:** 2019

Dönem: Kış

This article was checked by *iThenticate*.
Similarity Index 20%

¹ Sakarya Üniversitesi, Türkiye,

ykeskin@sakarya.edu.tr,

ORCID ID 0000-0002-1072-6708

² Sakarya Üniversitesi, Türkiye,

scoskun@sakarya.edu.tr,

ORCID ID 0000-0002-8477-6134

³ Mareşal Fevzi Çakmak Ortaokulu,

İstanbul, Türkiye,

chn_fnr_1991@hotmail.com,

ORCID ID 0000-0002-9484-0742

* Sorumlu yazar

ÖZ

Çokkültürlü eğitimde önemli görülen insan haklarına saygılı olma, farklılıklara hoşgörü ile yaklaşma gibi becerileri okul ortamında öğrencilere kazandıracak en önemli ders sosyal bilgilerdir. Sosyal bilgiler, sosyal ve beşerî bilimlerin vatandaşlık yeterliliklerini geliştirmek amacıyla kaynaştırıldığı bir derstir. Bu çalışmada, farklı felsefelere dayanan 1998 ve 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programlarının çokkültürlülük olgusuna yer verme durumunun karşılaştırmalı olarak incelenmesi amaçlanmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanarak yapılan çalışmada veri kaynağı 1998 ve 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programlarıdır. Elde edilen veriler nitel içerik analizine tabi tutulmuştur. Yapılan çalışma sonucunda 1998 ve 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programlarının genel amaçlar, açıklamalar ve amaçlarında/kazanımlarında çokkültürlülük olgusuna yer verildiği tespit edilmiştir. Çokkültürlülük vurgusunun 1998 programına kıyasla 2004 programında daha fazla olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: çokkültürlülük, çokkültürlü eğitim, sosyal bilgiler, öğretim programı

Multiculturalism in Social Studies Curriculum in Turkey: A Comparison of 1998 and 2004 Social Studies Curriculum

Assoc. Prof. Dr. Yusuf Keskin^{1*}

Assoc. Prof. Dr. Sevgi Coşkun Keskin²

Cihan Taş³

First received: 27.12.2018

Accepted: 08.01.2019

Citation:

Journal of the International Scientific Research (IBAD)

Volume: 4 **Issue:** 1

Pages: 10-20 **Year:** 2019

Session: Winter

This article was checked by *iThenticate*.
Similarity Index 20%

¹ Sakarya University, Turkey,

ykeskin@sakarya.edu.tr,

ORCID ID 0000-0002-1072-6708

² Sakarya University, Turkey,

scoskun@sakarya.edu.tr,

ORCID ID 0000-0002-8477-6134

³ Mareşal Fevzi Çakmak Middle School,
İstanbul, Turkey,

chn_fnr_1991@hotmail.com,

ORCID ID 0000-0002-9484-0742

* Corresponding Author

ABSTRACT

In multicultural education, the social studies are the most important discipline for allowing students to gain certain skills, such as respecting human rights, and having tolerance toward differences in the school environment. Social studies are such discipline in which social and human sciences are combined for the purpose of improving efficiency of citizenship. In this research, curriculums of 1998 and 2004 social studies courses were examined to see how the approach to multiculturalism varies, regarding that the curriculums were based on different philosophies. Document analysis technique was used as qualitative content analysis. Multiculturalism was included in the general aims, explanations and objectives/acquisitions of the social studies course curriculums in both 1998 and 2004. However, multiculturalism was more prevalent in the 2004 program when compared to the 1998 program.

Keywords: multiculturalism, multicultural education, social studies, curriculum

GİRİŞ

Çokkültürlülük kavramı modernite dönemine ait yeni bir kavram olmakla birlikte, geçmişte kurulan büyük imparatorlukların tamamı aslında çokkültürlü bir yapıya sahiptir (Kaya, 2013). Bu imparatorluklar bünyesinde farklı dilleri konuşan, farklı dini ve inancı olan, farklı ırklara mensup insanların bir arada yaşadığı görülmektedir. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu döneminde farklı toplumlar bir arada yaşamakta, aynı mahallede oturmakta, ibadet yerleri farklı olsa da ortak mekânlarda sohbet etmektedirler (Anık, 2012; Kymlicka, 2015). Çeşitli kültürler geçmişten bugüne her zaman birlikte yaşamışlardır. Tarihin hiçbir döneminde kültürler birbirleriyle tamamen ilişkisiz, tümüyle içine kapalı olmamışlardır (Çelik, 2008; Şan, 2005).

İmparatorlukların mirasçıları olarak kurulan ulus devletler de aslında çokkültürlülüğü miras almışlardır. İlk zamanlarda ulus devletler bu çokkültürlü olma durumunu inkâr etseler de zamanla bu durum değişmiştir (Üstel, 2011). Özellikle 2. Dünya Savaşı sonrası devletlerin bağımsızlıklarının kazanması, ülkeler arasında yaşanan göç olayları, ulus devletlerin içindeki azınlık grupların kültürel, toplumsal ve siyasi taleplerine karşılık olarak, çokkültürlülük kavramı önem kazanmıştır (Canatan, 2009; Cırık, 2008). Son dönemlerde Türkiye’de de farklı kültürel değerlerin ve zenginliklerin siyasi, sosyal ve eğitim alanlarında gündeme geldiği, bu konuda bilimsel çalışmaların hızlandığı görülmektedir (Kaya, 2013). Çokkültürlülük, ırk, etnik yapı, dil, cinsel yönelim, cinsiyet, yaş, engelli olma, sosyal sınıf, eğitim, dinsel yönelim ve diğer kültürel boyutların farkına varılmasıdır (American Psychology Association [APA], 2003). Çokkültürlü eğitim ise, bir toplumdaki kültürel grupların değer farklılıklarını temele alma ve kültürel çeşitliliğe önem vermektir (Santrock, 2001). Ayrıca insanlara ait özelliklerin (cinsiyet, dini inanç, cinsel tercih, dil, ırk gibi) farkına varılması, bunların kabul edilmesi ve hoşgörü ile karşılanmasıdır (Banks, 2009). Bu eğitim anlayışı Amerika Birleşik Devletleri’nde 1960’lı yıllarda başlayan azınlık hakları hareketleriyle doğmuş ve günümüzde öğrencilerin kültürel farklılıklarını dikkate alınarak, eğitimin eşitlik ve adalet ilkeleri çerçevesinde geliştirilmesini benimsemiştir (Açıklan, 2010).

Türkiye, Avrupa Birliği uyum yasaları çerçevesinde Anadolu’da yaşayan değişik grupların, dil, kültür ve dini özelliklerini eğitim alanında göz önünde bulundurmaya başlamıştır. Ayrıca Türkiye’ye gelen ve gelecek olan yabancılardan dolayı da Türkiye, eğitim alanında yeni kavramlar, projeler, programlar, okul organizasyon tipleri, öğretmen yetiştirme modelleri, eğitim ve öğretim materyalleri geliştirme konularında, ihtiyaçlara yanıt verecek politikalar geliştirmek zorundadır (Coşkun, 2006). Bu politikalar geliştirilirken başvurulacak temel referans noktalarından biri ise hiç şüphesiz çokkültürlü eğitimidir.

Çokkültürlü eğitimde, insan haklarına saygılı olma, farklılıklara hoşgörü ile yaklaşma gibi değerlerin öğrencilere kazandırılması önemlidir. Türkiye’de bu değerlerin ilköğretim düzeyinde çocuklara kazandırılabilmesi en önemli ders sosyal bilgilerdir (Keskin, 2008). Ayrıca vatandaşlık eğitiminde bir araç olarak görülen sosyal bilgiler dersinde Türk kültürüne ek olarak farklı kültürlerin tanıtılması da amaçlanmaktadır (Millî Eğitim Bakanlığı [MEB], 2004). Buradan hareketle çokkültürlülüğün eğitim ve öğretim alanında yansıtılabileceği en uygun dersin sosyal bilgiler olduğu söylenebilir (Akhan ve Yalçın, 2016; Keskin ve Yaman, 2014). Yılmaz ve Yiğit (2010: 331)’in ifadesiyle “*Sosyal Bilgiler eğitimi programlarında küresel ve çok kültürlü eğitime ilişkin derslerin [konuların/kazanımların] konulması öğrencilerin bu alanda kendilerini daha iyi yetiştirmelerine, toplumu ve tüm dünya insanlarını ilgilendiren olayları ve sorunları geniş bir perspektiften ele alarak değerlendirmelerine yardımcı olacaktır.*”

Bu çalışmada, yukarıdaki açıklamalardan hareketle 1998 ve 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programlarında çokkültürlülük olgusuna yer verme durumunun tespit edilerek karşılaştırılması amaçlanmıştır.

AMAÇ ve YÖNTEM

Bu çalışmada 1998 ve 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programlarının çokkültürlülük bağlamında karşılaştırılması amaçlandığından nitel araştırma yöntemleri içinde yer alan *doküman analizi* kullanılmıştır. Doküman analizi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Geçmişten kalan veya güncel yazılı belgeler, sosyal araştırmalar için önemli veri kaynaklarıdır. Bu nedenle bazı araştırmalar sadece yazılı belgelere dayalı olarak yapılabilir (Punch, 2005; Yıldırım ve Şimşek, 2011).

Ayrıca bu çalışmada kullanılan sosyal bilgiler öğretim programları seçilirken amaçlı örnekleme yöntemlerinden tipik durum örnekleme kullanılmıştır. Bu örnekleme yönteminde araştırmacı yeni bir uygulamayı veya durumu tanıtmak istiyorsa, yeni uygulama veya durumun geçerli olduğu bir dizi örnek arasından, en tipik bir veya birkaç tanesini seçerek çalışabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2011).

Çokkültürlülük ve çokkültürlü eğitim olgusu Türkiye’de özellikle son zamanlarda daha da önem kazanmıştır. Bu olgunun eğitim alanındaki yansımalarını tespit etmek amacıyla 1998 ve 2004 sosyal bilgiler öğretim programları kullanılmıştır. 1998 programı davranışçı ekole uygun hazırlanmış son öğretim programıdır. 2004 programında ise eğitime bakış açısı değişmiş, bilişselci ve yapılandırmacı bir anlayışa geçilmiştir. Bu nedenle araştırmada bu iki programın çokkültürlülük olgusuna yer verme durumu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Cumhuriyetin ilanından günümüze yayınlanmış öğretim programları toplu olarak incelendiğinde temelde iki kısımdan oluştuğu söylenebilir. İlk kısım programa ait tanıtıcı bilgilerin (genel amaçlar, açıklamalar, uygulayıcılara notlar vb.) verildiği giriş, ikincisi ise programın öğelerinin (hedef, içerik, eğitim durumları ve değerlendirme) yer aldığı esas kısımdır (Keskin, 2002). Öğretim programlarının giriş kısmında verilen genel amaçlar ve açıklamalarda programın ana yapısını ve nelere ağırlık verdiğini (değer, kavram, beceri gibi) tespit etmek mümkündür. Programların esas kısmını oluşturan öğeler içinde ise en önemlisi ise hedefler/kazanımlardır. Zira diğer program öğeleri (içerik, eğitim durumları ve değerlendirme) hedeflerin yönlendirmesiyle belirlenir. Bu nedenle çalışmada 1998 ve 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programları çokkültürlü eğitim bağlamında analiz edilirken öncelikle programların girişinde yer verilen genel amaç ve açıklamalar, sonrasında ise sınıflar düzeyinde yer verilen hedefler/kazanımlar dikkate alınmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde, 1998 ve 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programları çokkültürlülük olgusuna yer verme durumları bakımından karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma ilk olarak genel amaçlar ve açıklamalar, ikinci olarak ise özel amaçlar/kazanımlar üzerinden yapılmıştır.

1998 ve 2004 Programlarının ‘Genel Amaçlar’ ve ‘Açıklamalar’ Bakımından Karşılaştırılması

1998 ve 2004 sosyal bilgiler programlarının ‘genel amaçlar’ ve ‘açıklamalar’ bölümünde çokkültürlülüğe yer verme durumları aşağıdaki tabloda (Tablo 1) karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Tablo 1. 1998 ve 2004 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programlarının Giriş Bölümlerinin Çokkültürlülük Bağlamında Karşılaştırılması

ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK OLGUSU	1998 PROGRAMI		2004 PROGRAMI	
	Genel Amaçlar (34 madde)	Açıklamalar (43 madde)	Genel Amaçlar (17 madde)	Açıklamalar (17 madde)
Doğrudan	1 (md: 2)	1 (md: 11)	2 (md: 16, 17)	1 (md: 6)
Dolaylı	8 (md: 1, 3, 8, 1, 3, 4, 5, 4)	8 (md: 1, 5, 8, 9, 10, 16, 32, 39)	3 (md: 4, 14, 15)	3 (md: 3, 7, 9)
Toplam	9 / %26	9 / %21	5 / %29	4 / %24

1998 sosyal bilgiler programının genel amaçları değerlendirildiğinde; toplam 34 maddeden 1 maddenin (md: 2) doğrudan, 8 maddenin (md: 1, 3, 8, 1, 3, 4, 5, 4) dolaylı olarak çokkültürlülükle ilgili olduğu belirlenmiştir. 2004 programında ise genel amaçlarından toplam 17 maddeden 3 maddenin (md: 4, 16, 17) doğrudan, 2 maddenin (md: 14, 15) dolaylı olarak çokkültürlülük ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Oransal olarak bakıldığında, 1998 programında yer alan toplam 34 maddeden 9’u (%26), 2004 programında ise toplam 17 maddeden 5’i (%29) çokkültürlülük ile ilgilidir.

1998 programının açıklamalar kısmı değerlendirildiğinde; toplam 43 maddeden 1 maddenin (md: 11) çokkültürlülük ile doğrudan, 8 maddenin (md: 1, 5, 8, 9, 10, 16, 32, 39) ise dolaylı olarak ilgili olduğu tespit edilmiştir. 2004 programının açıklamalar kısmında ise toplam 17 maddeden 1 maddenin (md: 6) çokkültürlülük ile doğrudan, 3 maddenin (md: 3, 7, 9) de dolaylı olarak ilgili olduğu belirlenmiştir. Oransal olarak bakıldığında, 1998 programında yer alan toplam 43 maddeden 9’u (%21), 2004 programında ise toplam 17 maddeden 4’ü (%24) çokkültürlülük ile ilgilidir.

Yukarıdaki bulgular doğrultusunda, 1998 programında yer alan genel amaçların neredeyse dörtte birlik kısmının (%26), 2004 programında ise yaklaşık üçte birlik kısmının (%29) çokkültürlülük ile ilgili olduğu söylenebilir. Her iki programın açıklamalar kısmındaki maddeleri çokkültürlülük bağlamında değerlendirildiğinde 1998 programında yaklaşık beşte bir (%21), 2004 programında ise yaklaşık dörtte bir (%24) oranında bir bağlantı tespit edilmiştir.

1998 sosyal bilgiler programının genel amaçlar ve açıklamalar kısmında, ailesine, milletine, vatanına sadık ve iyi vatandaş olmanın önemi üzerinde durulmuştur (MEB, 1998; Semenderoğlu ve Gülersoy, 2005). Burada iyi vatandaştan kasıt birlik ve beraberlik içinde, toplumdaki farklılık ve benzerlikleri benimsemiş vatandaşların yetiştirilmesidir. Öğrenme ortamlarında farklı kültürler hakkında bilgi verilmesi ve öğrencilerde farkındalık oluşturulması çokkültürlü eğitimin ana amaçlarından biridir. 1998 programının amaçlar ve açıklamalar kısmında çokkültürlülük bağlamında vurgu yapılan diğer konular özetle şunlardır:

- Öğrencilerin beraber çalışma, sorumluluk alma, karar verme ve toplum hayatının dayandığı temel ilkeleri benimseyen bireyler olmalarını sağlamak.
- Öğrencilerin demokratik rejimi benimseyen vatandaşlar olmalarını sağlamak.
- Tüm insanların yaş, cinsiyet, ırk, dil vb. fark etmeksizin eşit oldukları bilincinin oluşturulması.
- Sınıf ve eğitici kol çalışmalarında aday olmada, çeşitli iş ve grup çalışmalarında öğrencilerin cesaretlendirilmesi.
- Yardımlaşma, başkalarının görüş ve düşüncelerine saygı duyma gibi değerlerin öğrencilere kazandırılması.

2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programının genel amaçlar ve açıklamalar kısmında çokkültürlülük bağlamında vurgu yapılan konular ise özetle şunlardır:

- Hukuk kurallarının herkes için geçerli ve eşit olması.
- Dil, din, ırk, yaş, cinsiyet vb. ayırım yapmaksızın herkesin eşit olması.
- Farklılıklara değer verme, çoklu bakış açısı ve kültürel mirasa önem verme.
- Türkiye’yi ve dünyayı ilgilendiren sorunlara karşı duyarlı olma.
- Dünya üzerindeki ülkeler, diller, dinler, ırklar vb. konular ile ilgili farkındalık oluşturma.

1998 ve 2004 sosyal bilgiler öğretim programlarının genel amaç ve açıklamalarında tespit edilen ve yukarıda özet şeklinde verilen çokkültürlülüğe ait bulguların, ortak tema odaklı dağılımı aşağıdaki tabloda (Tablo 2) karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Tablo 2. 1998 ve 2004 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programlarında Çokkültürlülüğe Ait Ortak Temalar

Ortak Tema	1998 Programı	2004 Programı
Aile	3	1
Farklı düşüncede olanı dinleme	1	2
Dayanışma	1	3
Yardımlaşma	2	3
Kadın	1	1
Milli kültür	1	4
Çocuk hakları	3	3
Küresel sorunlar	2	2
Farklı devletler ile siyasi, sosyal ve kültürel ilişki	3	10
Toplam	17	29

Tablo 2 incelendiğinde, her iki programda çokkültürlülük ile ilgili benzer temaların olduğu görülmektedir. Tek tek temasal dağılımlar değerlendirildiğinde;

- Aile, ailede sevgi, saygı, hoşgörü gibi ilkelerin 1998 programda daha ağırlıklı olduğu görülmektedir.
- Farklı düşüncede olanları dinleme, saygı duyma gibi ilkelere 2004 programında daha fazla vurgu yapılmıştır.

- Dayanışma (ülke içinde ve ülke dışında yaşanan olumsuz olaylar ya da bireyler arasında) değeri 2004 programında daha ağırlıklı yer almaktadır.
- Yardımlaşma değerine yapılan vurgu 2004 programında biraz daha fazladır.
- Kadın, cinsiyet ayrımı gibi temalara her iki programda da aynı düzeyde ağırlık verilmiştir.
- Milli kültür ve kültürel mirasımız ile ilgili temalara bakıldığında 2004 programında daha çok yer verildiği görülmektedir. Buradan hareketle 2004 programıyla ülkemizdeki kültürel mirasın ve kültürel farklılıkların öğrencilere daha çok fark ettirilmeye çalışıldığı söylenebilir.
- Çocuk hakları temasına bakıldığında her iki programda da çocukların korunması, çocuk hakları, çocukların eğitimi vb. konulara aynı ağırlıkta yer verildiği görülmektedir.
- Küresel sorunlar temasına bakıldığında, iki programda da küresel sorunlar konusunda yardımlaşma, dayanışma, ülkelerin sorumluluğu gibi konulara aynı oranda yer verilmiştir.
- Farklı devletler, dünya üzerindeki devletler ile olan siyasi, sosyal ve kültürel etkileşimler, farklı devletler hakkında bilgiler verilmesi, onların kültürleri hakkında farkındalık uyandırılması gibi çokkültürlülüğe uygun olan son temaya ise 2004 programında daha çok vurgu yapılmıştır.

Sonuç olarak; 1998 ve 2004 sosyal bilgiler programlarının giriş kısmında verilen genel amaçlar ve açıklamaların çokkültürlülük bağlamında ortak temalara sahip oldukları, ancak temalara ait frekanslara bakıldığında ise 2004 programında 1998 programına oranla çokkültürlülük vurgusuna daha çok yer verildiği görülmektedir.

1998 ve 2004 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programlarının Amaç/Kazanımlarının Çokkültürlülük Bağlamında Karşılaştırılması¹

Bu başlık altında karşılaştırma sınıflar düzeyinde ve amaçlar/kazanımlar üzerinden yapılmıştır.

4. Sınıf Düzeyindeki Amaç/Kazanımların Karşılaştırılması

Bu sınıf düzeyinde 1998 programında toplam 96 amaç, 2004 programında ise 44 kazanım yer almaktadır. Aşağıdaki tabloda (Tablo 3) bu sınıf düzeyindeki amaç/kazanımlarda çokkültürlülüğe ne oranda yer verildiği gösterilmiştir.

Tablo 3. 1998 ve 2004 Öğretim Programlarında 4. Sınıf Düzeyinde Yer Alan Amaç/Kazanımların Çokkültürlülük Bağlamında Karşılaştırılması

1998 Programı Üniteler	Amaç Sayısı	Çokkültürlülük		%
		Doğrudan	Dolaylı	
1. Aile, Okul ve Toplum Hayatı	32	9	1	31,25
2. Yakın Çevremiz	16	-	-	0
3. İlimiz Ve Bölgemizi Tanıyalım	32	-	-	0
4. Tarih, İlk Yurdumuz ve Tarihte Anadolu	16	-	1	6,25
Toplam	96	11		11,45
2004 Programı Üniteler	Kazanım Sayısı	Çokkültürlülük		%
		Doğrudan	Dolaylı	
1. Kendimi Tanıyorum	6	2	-	33,3
2. Geçmişimi Öğreniyorum	6	1	-	16,6
3. Yaşadığımız Yer	8	-	-	0
4. Üretimden Tüketime	7	-	-	0
5. İyi Ki Var	6	-	-	0
6. Hep Birlikte	5	1	-	20,0
7. İnsanlar ve Yönetim	4	-	-	-
8. Uzaktaki Arkadaşlarım	4	4	-	100,0
Toplam	44	8		18,18

1998 sosyal bilgiler programındaki 4. sınıf düzeyinde yer alan toplam 4 üniteden 2’sindeki amaçların çokkültürlülük ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. ‘Aile, Okul ve Toplum Hayatı’ ünitesinde 32 amaçtan 9 amaç doğrudan, 1 amaç ise dolaylı olarak; ‘Tarih, İlk Yurdumuz ve Tarihte Anadolu’ ünitesinde ise 16 amaçtan 1 amaç dolaylı olarak çokkültürlülük ile ilişkilidir. 2004 sosyal bilgiler programındaki 4. sınıf

¹1998 programında sınıflar düzeyinde ‘amaçlar’ yer almakta iken, 2004 programında aynı görevi üstlenen ‘kazanım’ ifadelerine yer verilmiştir. Bu nedenle metinde ‘amaç/kazanımlar’ ifadesi kullanılmıştır.

kazanımları değerlendirildiğinde ise 8 üniteden 4 ünitadaki kazanımların çokkültürlülük ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. ‘*Kendimi Tanıyorum*’ ünitesinde 6 kazanımdan 2’sinde doğrudan; ‘*Geçmişimi Öğreniyorum*’ ünitesinde 6 kazanımdan 1’inde doğrudan; ‘*Hep Birlikte*’ ünitesinde 5 kazanımdan 1’inde doğrudan; ‘*Uzaktaki Arkadaşlarım*’ ünitesinde ise 4 kazanımın tamamında doğrudan çokkültürlülüğe vurgu yapıldığı belirlenmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde; 1998 sosyal bilgiler dersi öğretim programında 4. sınıf düzeyinde yer alan toplam 96 amaç ifadesinden 11’inde (%11,45), 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programında ise toplam 44 kazanımdan 8’inde (%18,18) çokkültürlülük olgusuna yer verildiği tespit edilmiştir. Buradan hareketle bu sınıf düzeyinde çokkültürlülük olgusuna 2004 programında, 1998 programına göre daha çok vurgu yapıldığı söylenebilir.

5. Sınıf Amaç/Kazanımlarının Karşılaştırılması

Bu sınıf düzeyinde 1998 programında toplam 62 amaç, 2004 programında ise 46 kazanımın yer almaktadır. Aşağıdaki tabloda (Tablo 4) bu sınıf düzeyindeki amaç/kazanımlarda ne oranda çokkültürlülüğe yer verildiği gösterilmiştir.

Tablo 4. 1998 ve 2004 Öğretim Programlarında 5. Sınıf Düzeyinde Yer Alan Amaç/Kazanımların Çokkültürlülük Bağlamında Karşılaştırılması

1998 Programı Üniteler	Amaç Sayısı	Çokkültürlülük		%
		Doğrudan	Dolaylı	
1. Vatan ve Millet	7	3	1	57,14
2. Cumhuriyete Nasıl Kavuştuk?	12	1	-	8,3
3. Güzel Yurdumuz Türkiye	31	-	-	0
4. İslamiyet’in Doğuşu, Yayılışı ve Türkler	12	-	-	0
Toplam	62	5		8,06
2004 Programı Üniteler	Kazanım Sayısı	Çokkültürlülük		%
		Doğrudan	Dolaylı	
1. Haklarımı Öğreniyorum	4	1	-	25,0
2. Adım Adım Türkiye	6	3	-	50,0
3. Bölgemizi Tanıyalım	7	-	-	0
4. Ürettiklerimiz	7	-	-	0
5. Gerçekleşen Düşler	6	-	-	0
6. Toplum İçin Çalışanlar	5	1	-	20,0
7. Bir Ülke, Bir Bayrak	5	-	-	0
8. Hepimizin Dünyası	6	4	2	33,3
Toplam	46	11		23,91

1998 sosyal bilgiler programındaki 5. sınıf düzeyinde yer alan toplam 4 üniteden 2’sindeki amaçların çokkültürlülük ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. ‘*Vatan ve Millet*’ ünitesinde 7 amaçtan 3 amaç doğrudan, 1 amaç dolaylı; ‘*Cumhuriyet’e Nasıl Kavuştuk*’ ünitesinde 12 amaçtan 1 amaç ise doğrudan çokkültürlülük ile ilişkilidir. 2004 programındaki 5. sınıf kazanımları değerlendirildiğinde ise 8 üniteden 4 ünitadaki kazanımların çokkültürlülük ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. ‘*Haklarımı Öğreniyorum*’ ünitesinde 4 kazanımdan 1’inde doğrudan; ‘*Adım Adım Türkiye*’ ünitesinde 6 kazanımdan 3’ünde doğrudan; ‘*Toplum İçin Çalışanlar*’ ünitesinde 5 kazanımdan 1’inde doğrudan; ‘*Hepimizin Dünyası*’ ünitesinde 6 kazanımdan 4’ünde doğrudan, 2’sinde ise dolaylı olarak çokkültürlülüğe vurgu yapıldığı belirlenmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde; 1998 sosyal bilgiler dersi öğretim programında bu sınıf düzeyinde yer alan 62 amaç ifadesinin 5’inde (%8,06), 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programında ise toplam 46 kazanımın 11’inde (%23,91) çokkültürlülük olgusuna yer verildiği tespit edilmiştir. Buradan hareketle bu sınıf düzeyinde çokkültürlülük olgusuna 2004 programında, 1998 programına göre yaklaşık 4 kat daha fazla vurgu yapıldığı söylenebilir.

6. Sınıf Amaç/Kazanımlarının Karşılaştırılması

Bu sınıf düzeyinde 1998 programında toplam 107 amaç, 2004 programında ise 43 kazanımın yer almaktadır. Aşağıdaki tabloda (Tablo 5) bu sınıf düzeyindeki amaç/kazanımlarda ne oranda çokkültürlülüğe yer verildiği gösterilmiştir.

Tablo 5. 1998 ve 2004 Öğretim Programlarında 6. Sınıf Düzeyinde Yer Alan Amaç/Kazanımlarının Çokkültürlülük Bağlamında Karşılaştırılması

1998 Programı Üniteler	Amaç Sayısı	Çokkültürlülük		%
		Doğrudan	Dolaylı	
1. Demokratik Hayat	23	7	4	47,82
2. Coğrafya ve Dünyamız	18	1	2	16,6
3. Türkiye Tarihi	14	-	-	0
4. Moğollar ve Diğer Türk Devletleri	6	-	-	0
5. Türkiye’imiz	32	3	-	9,37
6. Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu	14	-	-	0
Toplam	107	17		15,88
2004 Programı Üniteler	Kazanım Sayısı	Çokkültürlülük		%
		Doğrudan	Dolaylı	
1. Sosyal Bilgiler Öğreniyorum	6	-	-	0
2. Yeryüzünde Yaşam	7	1	-	14,28
3. İpek Yolunda Türkler	9	-	-	0
4. Ülkemizin Kaynakları	6	-	-	0
5. Ülkemiz ve Dünya	5	3	-	60,0
6. Demokrasinin Serüveni	5	3	-	60,0
7. Elektronik Yüzyıl	5	-	-	0
Toplam	43	7		16,27

1998 sosyal bilgiler programında 6. sınıf düzeyinde yer alan toplam 6 üniteden 3’ündeki amaçların çokkültürlülük ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. ‘*Demokratik Hayat*’ ünitesinde 23 amaçtan 7’si doğrudan, 4’ü dolaylı olarak; ‘*Coğrafya ve Dünyamız*’ ünitesinde 18 amaçtan 1’i doğrudan, 2’si dolaylı olarak; ‘*Türkiye’imiz*’ ünitesinde ise 32 amaçtan 3’ü doğrudan çokkültürlülük ile ilişkilidir. 2004 programdaki 6. sınıf kazanımları değerlendirildiğinde toplam 7 üniteden 3’ünde çokkültürlülük ile ilgili kazanımların olduğu tespit edilmiştir. ‘*Yeryüzünde Yaşam*’ ünitesinde 7 kazanımdan 1’inde doğrudan; ‘*Ülkemiz ve Dünya*’ ünitesinde 5 kazanımdan 3’ünde doğrudan; ‘*Demokrasinin Serüveni*’ ünitesinde ise 5 kazanımdan 3’ünde doğrudan çokkültürlülüğe vurgu yapıldığı belirlenmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde; 1998 sosyal bilgiler dersi öğretim programında bu sınıf düzeyinde yer alan toplam 107 amaç ifadesinin 17’sinde (%15,88), 2004 sosyal bilgiler öğretim programında ise toplam 43 kazanımdan 7’sinde (%16,27) çokkültürlülük olgusuna yer verildiği tespit edilmiştir. Buradan hareketle bu sınıf düzeyinde çokkültürlülük olgusuna yapılan vurgunun her iki programda da aynı düzeyde olduğu ve oransal olarak önemli bir farklılık olmadığı söylenebilir.

7. Sınıf Amaç/Kazanımlarının Karşılaştırılması

1998 ve 2004 programlarının 7. sınıf düzeyinde yer alan amaç/kazanımlarda çokkültürlülük olgusuna yer verme durumunu gösteren tablo (Tablo 6) aşağıda verilmiştir.

Tablo 6. 1998 ve 2004 Öğretim Programlarında 7. Sınıf Düzeyinde Yer Alan Amaç/Kazanımlarının Çokkültürlülük Bağlamında Karşılaştırılması

1998 Programı Üniteler	Amaç Sayısı	Çokkültürlülük		%
		Doğrudan	Dolaylı	
1. Türkiye’nin Coğrafi Bölgeleri	25	-	-	0
2. İstanbul’un Fethi ve Sonrası	11	-	-	0
3. Avrupa’da Yenilikler	5	-	-	0
4. 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti	8	-	-	0
5. 19. ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti	10	-	-	0
6. Osmanlı Kültür ve Uygarlığı	4	-	-	0
7. Yurdumuzun Komşuları ve Türk Dünyası	23	7	1	34,78
Toplam	86	8		9,3
2004 Programı Üniteler	Kazanım Sayısı	Çokkültürlülük		%
		Doğrudan	Dolaylı	
1. İletişim ve İnsan İlişkileri	6	-	-	0
2. Ülkemizde Nüfus	5	-	-	0
3. Türk Tarihinde Yolculuk	8	2	-	25,0
4. Zaman İçinde Bilim	5	-	-	0
5. Ekonomi ve Sosyal Hayat	6	1	-	16,66
6. Yaşayan Demokrasi	5	-	-	0
7. Ülkeler Arası Köprüler	4	3	-	75,0
Toplam	39	6		15,38

1998 sosyal bilgiler programı 7. sınıf düzeyinde yer alan toplam 7 üniteden sadece 1’indeki amaçların çokkültürlülük ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. ‘*Yurdumuzun Komşuları ve Türk Dünyası*’ adını taşıyan bu üniteye yer alan 23 amaçtan 7’si doğrudan, 1’i ise dolaylı olarak çokkültürlülük ile ilişkilidir. 2004 programındaki 7. sınıf kazanımları değerlendirildiğinde ise 7 üniteden 3 ünite kazanımlarının çokkültürlülük ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. ‘*Türk Tarihinde Yolculuk*’ ünitesinde 8 kazanımdan 2’sinde doğrudan; ‘*Ekonomi ve Sosyal Hayat*’ ünitesinde 6 kazanımdan 1’inde doğrudan; ‘*Ülkeler Arası Köprüler*’ ünitesinde ise 4 kazanımdan 3’ünde doğrudan çokkültürlülüğe vurgu yapıldığı görülmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde; 7. sınıf düzeyinde çokkültürlülük olgusuna 2004 programında, 1998 programına göre daha çok vurgu yapıldığı söylenebilir.

SONUÇ ve TARTIŞMA

1998 ve 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programlarının çokkültürlülük bağlamında karşılaştırılmasının amaçlandığı bu çalışmada ulaşılan sonuçları iki boyutta özetlemek mümkündür. İlk boyut programların giriş (genel amaçlar ve açıklamalar) kısmında, ikinci boyut ise sınıflar düzeyinde yer verilen amaç/kazanımlarda çokkültürlülük olgusuna yer verilme durumunun betimlenmesidir.

İlk boyutta, 1998 ve 2004 sosyal bilgiler programlarının giriş (genel amaçlar ve açıklamalar) kısımları karşılaştırıldığında, çokkültürlülük olgusuna 2004 programında 1998 programına göre daha çok vurgu yapıldığı tespit edilmiştir. 1998 sosyal bilgiler dersi öğretim programının genel amaçlarının yaklaşık dörtte birlik kısmının (%26), açıklamalar kısmının ise yaklaşık beşte birinin (%21) çokkültürlülük ile ilgili olduğu görülmüştür. 2004 öğretim programında ise genel amaçların üçte bire yakın kısmının (%29), açıklamalar bölümünün ise yaklaşık dörtte birlik kısmının (%24) çokkültürlülük ile ilgili olduğu tespit edilmiştir.

İkinci boyutta, sınıflar düzeyinde yer verilen amaç/kazanımlar karşılaştırıldığında ulaşılan sonuçlar şunlardır:

- **4. sınıf düzeyi:** 1998 sosyal bilgiler dersi öğretim programında bu sınıf düzeyinde yer alan amaçların yaklaşık %11’i, 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programında ise kazanımların %18’i çokkültürlülük ile ilgilidir.
- **5. sınıf düzeyi:** 1998 sosyal bilgiler dersi öğretim programında bu sınıf düzeyinde yer alan amaçların %8’i, 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programında ise kazanımların yaklaşık %24’ü çokkültürlülük ile ilişkilidir.
- **6. sınıf düzeyi:** 1998 sosyal bilgiler dersi öğretim programında bu sınıf düzeyinde yer alan amaçların yaklaşık %16’sı, 2004 programında yer alan kazanımlarında benzer şekilde %16’sı çokkültürlülük ile bağlantılıdır.
- **7. sınıf düzeyi:** 1998 sosyal bilgiler dersi öğretim programında bu sınıf düzeyinde yer alan amaçların yaklaşık %9’unda, 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programında ise kazanımların yaklaşık %15’inde çokkültürlülük olgusuna yer verilmiştir.

Yukarıda her iki programda yer alan amaç/kazanımların çokkültürlülük olgusuna yaptıkları vurguya bakıldığında, 4., 5. ve 7. sınıf düzeylerinde 1998 programına kıyasla 2004 sosyal bilgiler programında çokkültürlülük olgusuna daha çok yer verildiği görülmektedir. 6. sınıf düzeyinde ise çokkültürlülük vurgusu iki programda da aynı düzeyde olup, arada oransal bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir.

Alan yazın incelendiğinde, 1998 ve 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programlarının çokkültürlülük bağlamında incelendiği daha önceden yapılmış farklı çalışmalar tespit edilmiştir. Bunlar, Cırık (2008), Keskin (2008), Açıkalin (2010), Polat (2009) ve Keskin ve Yaman (2014) tarafından yapılan çalışmalardır. Bu çalışmaların tamamında görülen ortak bulgu, 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programında çokkültürlü eğitime yer verildiğidir. Keskin ve Yaman (2014) 2004 programında, sadece iki öğrenme alanında (‘*Kültür ve Miras*’ ve ‘*Küresel Bağlantılar*’) çokkültürlü eğitime yer verildiğini ifade etmişlerdir. Benzer şekilde Açıkalin (2010), 2004 programında yer alan ‘*Küresel Bağlantılar*’ öğrenme alanının sınıflar düzeyinde kazanımlar ve etkinlikleri incelendiğinde kısmen çokkültürlü genel olarak da küresel eğitimi destekleyen öğeler görülmekle birlikte bunların yeterince vurgulanmadığını belirtmiştir. Polat (2009) tarafından yapılan çalışmada, çokkültürlü eğitimle ilgili kazanımların hem ders kazanımları hem de ara disiplin kazanımları içerisinde yer aldığı belirtilmiştir. Ayrıca 4. ve 5. sınıf düzeyindeki sosyal bilgiler kazanımlarının incelenmesi sonucu; her iki sınıf düzeyinde de 6 kazanımın çokkültürlü

eğitim ile ilgili olduğu sonucuna varılmıştır. Bu çalışma sonunda, Polat (2009) tarafından yapılan çalışmadan farklı olarak 4. sınıf düzeyinde 8, 5. sınıf düzeyinde ise 11 kazanımın çokkültürlü eğitime uygun olduğu belirlenmiştir. Bu iki çalışmada tespit edilen kazanım sayılarında farklılık olmasına rağmen, elde edilen bulguların ve sonuçların birbirini desteklediği söylenebilir.

Keskin ve Yaman (2014) 2004 programında, çokkültürlü eğitime vurgu yapılan kazanımların tüm kazanımlara oranını yaklaşık %13 olarak belirtmişlerdir. Cırık (2008) ise yaptığı çalışmada bu oranı %17,2 olarak vermiştir. Bu çalışma sonunda ise 2004 programında, çokkültürlü eğitime vurgu yapılan kazanımların sınıflar düzeyinde yer alan tüm kazanımlara oranı yaklaşık %19 olarak belirlenmiştir. Bu oran Keskin ve Yaman (2013) tarafından verilen orana göre daha yüksek iken, Cırık (2008) tarafından tespit edilen oran ile hemen hemen aynıdır. Ayrıca bu çalışma sonunda Keskin ve Yaman (2014) ve Açıkalm (2010) tarafından yapılan çalışmalardan farklı olarak, çokkültürlülüğe vurgu yapılan kazanımların sadece bir veya birkaç öğrenme alanı/ünite ile sınırlı kalmadığı (bkz. Tablo 3, 4, 5 ve 6) tespit edilmiştir. Alan yazın taramasında, 1998 sosyal bilgiler dersi öğretim programında doğrudan çokkültürlülük olgusunu araştıran bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Keskin (2008) ve Ertürk (2006) tarafından yapılan çalışmalarda, 1998 ve 2004 sosyal bilgiler programları farklı açılardan karşılaştırılmış ve 2004 programının 1998 programından farklı olduğu belirtilmiştir. Bu çalışmalara göre 1998 programı daha içe dönük (milliyetçi, muhafazakâr, korumacı), 2004 programı dışa dönük (küreselleşme, dünya ile entegrasyon) bir karaktere sahiptir. Bu çalışmanın sonunda da 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programında bir değişim olduğu tespit edilmiştir. 1998 programında vatan, millet, bayrak sevgisinin daha çok vurgulandığı ve milliyetçi/muhafazakâr bir yapının hâkim olduğu görülmüştür. 2004 programı incelendiğinde ise artık daha küresel konuların yer aldığı, farklılıklara daha çok yer veren bir anlayışın benimsendiği tespit edilmiştir.

Bu çalışma, 1998 ve 2004 sosyal bilgiler dersi öğretim programlarının çokkültürlülük olgusu açısından karşılaştırmalı olarak incelemesi noktasında daha önce yapılan çalışmalardan ayrılmaktadır. Zira daha önce yapılan çalışmalarda sadece 2004 programı incelenmiş, 1998 programına dönük herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Bu çalışma sadece program boyutuna odaklanmış olup, ders kitapları ve sınıf içi uygulamalara bakılmamıştır. Bundan sonra yapılacak çalışmalarda 2018 tarihli yeni sosyal bilgiler programı, bu ve daha önceki programlara uygun hazırlanmış ders kitapları ve sınıf içi uygulamalar çokkültürlülük olgusu ve çokkültürlü eğitim noktasında incelenebilir.

Bilgilendirme / Acknowledgement: Bu çalışma, 05-08 Ekim 2017 tarihlerinde Muğla’da gerçekleştirilen ‘Uluslararası Eğitim ve Değerler Sempozyumu’nda sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş şeklidir.

KAYNAKÇA

- Açıkalm, M. (2010). Sosyal bilgiler eğitiminde yeni yaklaşımlar: Çokkültürlü ve küresel eğitim. *İlköğretim Online*, 9(3), 1226-1237.
- Akhan, O. ve Yalçın, A. (2016). Sosyal bilgiler öğretim programlarında çokkültürlü eğitimin yeri. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 23-46.
- Anık, M. (2016). Çokkültürlülük ve Osmanlı devleti. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 117-130. <http://dergipark.gov.tr/sefad/issue/16472/171914> adresinden alınmıştır.
- APA, (2003). Guidelines on multicultural education, training, research, practice, and organizational change for psychologists. *American Psychologist*, 58(5), 377-402.
- Banks, J. A. (2009). Multicultural education: Characteristic and goals. J. A. Banks & C. A. M. Banks (Ed.). *Multicultural education issues and perspectives* (pp. 3-32). US: John Wiley & Sons, Inc.
- Canatan, K. (2009). Avrupa toplumlarında çokkültürlülük: Sosyolojik bir yaklaşım. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(6), 80-96.
- Cırık, İ. (2008). Çok kültürlü eğitim ve yansımaları. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 34, 27-40.
- Coşkun, H. (2006). Türkiye’de kültürlerarası eğitim. M. Hesapçıoğlu, & A. Durmuş (Ed.). *Türkiye’de eğitim bilimleri: Bir bilanço denemesi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 276-296.

- Çelik, H. (2008) Çokkültürlülük ve Türkiye’deki görünümü. *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(15), 319-332.
- Ertürk, E. (2006). *Ders kitaplarında toplum, yurttaşlık, vatanseverlik ve ekonomi anlayışının dönüşümü: 1997 ve 2004 ilköğretim sosyal bilgiler ders kitapları üzerine bir içerik analizi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kaya, Y. (2013). *Öğretmenlerin çokkültürlülük ve çokkültürlü eğitim hakkındaki görüşlerinin belirlenmesi (Diyarbakır ili örneği)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Dicle Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır.
- Keskin, Y. (2002). *Türkiye’de II. Meşrutiyetten günümüze kadar uygulanmış olan sosyal bilgiler öğretim programlarının analizi ve karşılaştırılması*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Keskin, Y. (2008). *Türkiye’de sosyal bilgiler öğretim programlarında değerler eğitimi: Tarihsel gelişim, 1998 ve 2004 programlarının etkililiğinin araştırılması*. Yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Keskin, Y. ve Yaman, E. (2014). İlköğretim sosyal bilgiler programı ve ders kitaplarında yeni bir paradigma: Çokkültürlü eğitim. *Turkish Studies*, 9(2), 933-960.
- Kymlicka, W. (2015) *Çokkültürlü yurttaşlık: Azınlık haklarının liberal teorisi*. (Yılmaz, A., çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- MEB (1998). İlköğretim Okul Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı. *Tebliğler Dergisi*, 2487, 531-568.
- MEB (2004). Sosyal Bilgiler Öğretim Programı. <http://programlar.meb.gov.tr> adresinden alınmıştır.
- Polat, S. (2009). İlköğretim Programlarından Hareketle Çokkültürlü Eğitime Dayalı Sınıf Yönetimi. *International Congress on Intercultural Dialogue and Education* (152-171), October, 8-11 2009.
- Punch, K. (2005) *Introduction to social research: Quantitative and qualitative approaches*. 2nd Edition, London: Sage.
- Santrock, J. W. (2001). *Educational psychology*. New York: McGraw Hill.
- Semenderoğlu, A. ve Gülersoy, A. E. (2005). Yeni ve eski 4-5. sınıf sosyal bilgiler programlarının değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18, 141-152.
- Şan, M. K. (2005). Farklılık ve çokkültürlülük siyasetleri üstüne bir deneme. *Milel ve Nihal*, 3(1-2), 67-114.
- Üstel, F. (2011). *Makbul vatandaşın peşinde II. Meşrutiyet’ten bugüne vatandaşlık eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yılmaz, K. ve Yiğit, Ö. (2010). Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Avrupa, Ortadoğu ve Türkiye’ye komşu ülkelere ilişkin algıları. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 37, 229-242.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.